

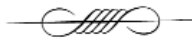
PRISKIN GYULA, PHD

priskin.gyula@gmail.com

egyiptológus, tanársegéd (SZTE BTK)

Az óravigília Peftjauneith koporsóján

The hour vigil on Peftjauneith's coffin

ABSTRACT

According to the Graeco-Roman zodiacs, the appearance of the full moon on the day of the autumnal equinox signified the moment in the astral myth of Osiris when the god was resurrected. The paper argues that the concise version of the hour vigil on the interior surface of the lid of Peftjauneith's coffin refers to the same mythical episode. Similarly to a few other coffins of the 26th dynasty, Peftjauneith's composition includes a short exhortative text, a visual list of the hour goddesses, together with their names (twelve for the day, and twelve for the night), and the figure of Nut who is unusually depicted as swallowing the sun and giving birth to the moon. The even distribution of the hours points to the equinox, while the juxtaposition of the sun and the moon captures the rising of the full lunar disc. The whole scene thus refers to a detail of the hour vigil not documented elsewhere, namely, that it was ideally performed when the full moon coincided with the day of the equinox. With its setup, the hour vigil of Osiris on Peftjauneith's coffin is a forerunner of the later Graeco-Roman zodiacs.

KEYWORDS

hour vigil, Peftjauneith, 26th dynasty, coffin decoration, Osiris, astral myths

DOI 10.14232/belv.2019.1.1 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.1.1>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Priskin Gyula (2019): Az óravigília Peftjauneith koporsóján. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 1. sz. 6–24. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A görög-római korban a denderai templomban két híres ábrázolás rögzítette az Oziriszhez és családjához kötődő asztrális mítoszok kiemelkedő égi eseményeit. Az egyik ilyen ábrázolás a denderai kör alakú zodiákus, mely a templom tetején elhelyezett második keleti Ozirisz-kápolna mennyezetén található,¹ míg a másik a denderai lineáris zodiákus, mely a pronaosz mennyezetén látható.² Ezek az ábrázolások már pusztán azért is különlegesek, mert közösen jelenítik meg a hagyományos egyiptomi csillagalakzatok (északi csillagképek, dekánok, az órákat megszemélyesítő istennők) szimbólumait az állatöv tizenkét, általunk is jól ismert csillagképekével (Kos, Bika, Ikrek stb.). Az állatövi jegyek tulajdonképpen egy általunk a mai napig ismert és használt elméleti séma a nap éves útjának beosztására, és éppen ennek a keretrendszernek a jelenléte teszi lehetővé, hogy az Oziriszhez kapcsolódó égi mítoszok kronológiáját rekonstruálni tudjuk az említett denderai ábrázolásokon keresztül. A denderai zodiákusok elbeszélése szerint tehát Ozirisz újjászületése azon a napon történik meg, amikor az őszi napéjegyenlőség egybeesik a teliholddal, majd nem sokkal ezután, azaz az őszi napéjegyenlőséget követő újhold (láthatatlan hold) napján Ízisz megfogam Hóruszsal, néhány hónappal később, a téli napforduló idején az anyja méhében magzatként létező Hórusz növekedése igazi lendületet vesz, végül a tavaszi napéjegyenlőséget követő első holdsarló feltűnésével a gyermek Hórusz világra jön.³

Ozirisz égi létezésének kiindulópontja az a kitüntetett pillanat, amikor a telihold feltűnése egybeesik az őszi napéjegyenlőség napjával. Ahogy ezt máshol is kifejtettem,⁴ nem nehéz belátni, miért is tekinthettek erre a napra különlegesként az egyiptomiak, és köthették ehhez a naphoz Ozirisz újjászületését. A napéjegyenlőség napján – ahogy ezt maga az elnevezés is mutatja – a nappal és az éjszaka pontosan egyenlő hosszúságú, és amikor a telihold éppen ezen a napon tűnik fel, akkor tulajdonképpen valóban egyenrangú éjszakai partnere a napnak, hiszen a naphoz hasonlatos teljes fénylő korong formájában a hold pontosan ugyanannyi időt tölt az égen, mint maga a napkorong. Ez a nap tehát hibátlanul kifejezi a tökéletes világrendet, egyiptomi megfogalmazással a *maat*-ot, amikor a világot befolyásoló különböző erők – illetve ezen erők legfontosabb égi képviselői és szimbólumai, a nap és a hold – ideális egyensúlyba kerülnek.

Kézenfekvő és egyszerű magyarázatot adni az őszi napéjegyenlőség és telihold egybeesésének fontosságára, de tegyük hozzá, hogy – amint láttuk, a denderai zodiákusok formájában – az erre vonatkozó egyértelmű bizonyítékaink csak a görög-római időkből maradtak fenn. Felmerül tehát a kérdés, hogy az elképzelés a teliholddal egybekötött őszi napéjegyenlőség fontosságáról, illetve maga az Oziriszhez köthető mitikus égi kronológia, a Ptolemaiosz-kor újítása volt-e, vagy ezek az eszmék már korábban is jelen voltak az egyiptomiak gondolkodásában, de az általunk is ismert ideológiai keretrendszer (állatövi jegyek) hiánya miatt jelenlétük a korábbi forrásokban jórészt észrevétlenül marad. A közelmúltban két kísérletet is tettem arra, hogy kimutassam

¹ CAUVILLE 1997. 60. t.

² CAUVILLE 2012. VIII. t.

³ PRISKIN 2015. 142–152.

⁴ PRISKIN 2015. 163.

⁵ PRISKIN 2016.

az oziríanus asztrális mítoszok nyomait a dinasztikus korokban, egyrészt a Ramesszeumban található csillagászati diagram,⁵ másrészt a 26. dinasztia korában élt Benati sírjában található szoláris jelenetek vizsgálatával.⁶ Jelen tanulmány ugyanebbe a sorba illeszkedik, és azt állítja, hogy a szintén a 26. dinasztiaira datálható Pefljauneith koporsója további bizonyítékokkal szolgál arra,⁷ hogy az Oziriszhez kapcsolódó égi mítoszok már jóval a Ptolemaiosz-kor előtt ismertek voltak.

Pefljauneith a Delta templomkörzeteinek felügyelője volt, mint ahogy ezt a minden bizonnyal Észak-Egyiptomból származó koporsóján felsorolt címek jelzik: a templomkörzetek igazgatója (*hrp-hw.wt*), a két ureusz Haroériszének szolgája (*hm Hr.w-wr wšd.tj*), Alsó-Dioszpolisz főpapja (*hm-ntr jw n Jmn Wšs.t mh.wj*), az istenanya, a nagy Neith főpapja (*hm-ntr Nj.t wr.t mw.t ntr*).⁸ Életéről nem tudunk többet, hiszen a gazdagságáról árulkodó pompásan díszített koporsója (1–2. ábra), benne a tulajdonos múmiájával, nem szabályos ásatáson került elő, hanem a 19. század elején tevékenykedő műgyűjtő, Giovanni d'Anastasi kollekcijából származik.⁹ A két részes, fedélből és aljból álló antropoid koporsó ma a leideni antik régészeti múzeumban (Rijksmuseum van Oudheden) van kiállítva,¹⁰ és külső megjelenése – az istenekre jellemző sávok paróka, a szakáll, és a zöldre festett arc – az elhunytat Oziriszsel azonosítja. A mellrészen széles gallér alatt az ég megtestesítője, a térdeplő Nut istennő látható, széttárt szárnyas karokkal. Fejét pirosra festett napkorong díszíti, amelyben nevének hieroglif jelei tűnnek fel. Az előoldal többi, alsó részét a Napvilágra való feljövétel könyve (Halottak Könyve) 72. fejezetének szövege borítja;¹¹ minden egyes hieroglifa aprólékosan kidolgozott és festett önálló műalkotás. Kétoldalt Ízisz és Nephthüsz, valamint a négy Hórusz-fiú, Imszeti, Hapi, Duamutef, és Kebehsenuf alakja látható, akik a hozzájuk tartozó rövid mondások szerint védelmet nyújtanak az elhunyt számára. Ízisz és Nephthüsz az előoldal lábrészén is feltűnik ugyanebben a szerepben. A hátoldalon a Piramis-szövegek 690. fejezetének részlete olvasható (*Pyr. §§2103a-2105c*).¹²

A koporsó aljának belső oldalán a Nyugat istennője (Imentet) látható profilból ábrázolva, teste mellett lelógó karokkal, fején pedig a nevének megfelelő égtáj hieroglif jelével (2. ábra). A körülötte olvasható szövegek, nem egyedi módon, az ég istennőjével, Nuttal azonosítják, és szintén az elhunyt testének épségét, illetve az istennő védelmező szerepét hangsúlyozzák. Jelen tanulmány tulajdonképpen tárgya a fedél belső oldalán látható ábrázolás (3. ábra). Középen Nut istennő meztelen alakját látjuk szemből, feje fölé nyújtott karokkal, melyek hosszú hajzuhatagát fogják körbe. Az egész ábrázolás rokonítható tehát azokkal a képekkel, ahol Nutot oldalról ábrázolják, amint az eget jelképező testével a föld fölé borul, lábaira és kinyújtott kezeire támaszkodva.¹³ Lábai keleten, míg kezei nyugaton vannak, hiszen az egyiptomi elképzelések

⁶ PRISKIN 2017.

⁷ A szakirodalomban elterjedt a Pefljauneith alak használata, azonban a név helyes olvasata minden bizonnyal *Pf-tšw-wj-Nj.t* Pefljauneith (nyelvtanilag helyesen *Pšy=f-tšw-m-š.wj-Nj.t* „a lélegzete Neith kezében van”), lásd RANKE 1935. 128.

⁸ RAVEN – TACONIS 2005. 146.

⁹ RAVEN – TACONIS 2005. 146.

¹⁰ Hálás köszönetemet fejezem ki a Rijksmuseum van Oudheden munkatársainak, amiért a koporsóról készített képanyagot és dokumentációt (LEEMANS 1890.) a rendelkezésemre bocsátották.

¹¹ ALLEN 1974. 65.

¹² SETHE 1910. 512–513.

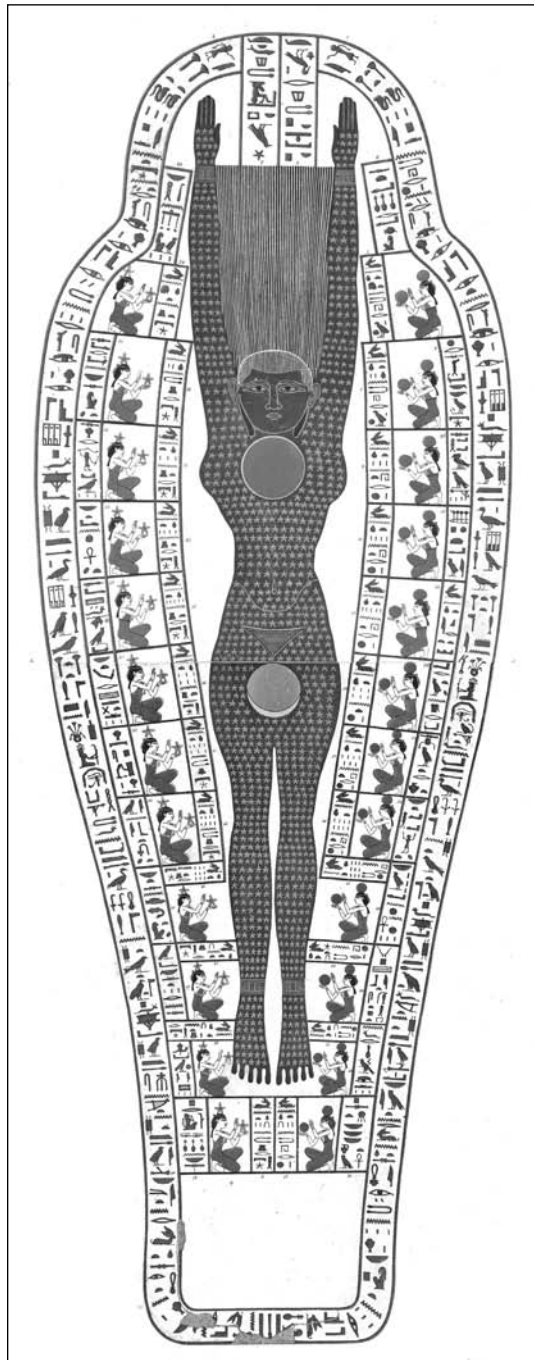
¹³ HORNUNG 1999. 112–135.

ÁBRA 1 Pefseuneith koporsójának elő- és hátoldala (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden szívességéből)

ÁBRA 2 *Pestjauneith koporsójának belső dekorációja* (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden szívességéből)

ÁBRA 3 Az óravigília síkra vetített kompozíciója Pefcjauneith koporsófedelének belső oldalán (LEEMANS 1890. V–VI. t. nyomán)

szerint Nut istennő az, aki reggel megszüli a felkelő napot, este pedig lenyeli a napkorongot, lehetővé téve a napisten számára, hogy fenntartsa a világot alapjaiban meghatározó kozmikus körforgást. Peftjauneith koporsóján Nut bőrének színe fekete, és testét teljes egészében apró ötágú csillagok borítják, kétséget sem hagyva afelől, hogy az istennő az éggel azonos. Őlénél a hold, szájánál pedig a nap szimbólumát látjuk. Kétoldalt térdeplő női alakok jelenítik meg a nappal és az éjszaka tizenkét-tizenkét óráját, és a fedél belső peremére írt két párhuzamos szöveg az Ozirisz, illetve az elhunyt teste feletti virrasztást hangsúlyozza. Mindezek a szöveges és ikonográfiai elemek természetes kapcsolatot teremtenek az óravigília rituáléjával. Ebben a tanulmányban azt igyekszem bebizonyítani, hogy Peftjauneith koporsója nem egyszerűen csak utalást tesz az óravigíliára, hanem a fedél belsején feltűnő jelenet úgy határozza meg ennek a rituálénak az ideális időpontját, hogy az összecseng a későbbi zodiákusok által hordozott információval, mely szerint – az isten asztrális mítoszában – Ozirisz feltámadása azon a napon történt, amikor a telihold az őszi napéjegylenlőség napjára esett.

Az óravigília

Az óravigília (a nemzetközi szakirodalomban gyakran német eredetű kifejezéssel *Stundenwachen*) néven ismert rituálé legteljesebb leírásai a görög-római kori templomokból származnak.¹⁴ Ekkor a nappali és éjszakai órák ritmusához igazított virrasztás az év negyedik hónapjában (khoiak) megrendezett Ozirisz-misztériumok részét képezte.¹⁵ A misztériumok központi eleme volt Ozirisz mintegy félméteres figurájának elkészítése földből, amelybe gabonamagvakat vetettek, hogy aztán ezek kicsírázzanak, és jelképesen életre keltsék az istent. Az óravigília fontos szertartása során tehát eme figura fölött virrasztottak a nap huszonnégy óráján keresztül, miközben elsiratták, mágikus védelemben részesítették, majd felélesztették Oziriszt.¹⁶ A ceremónia során tulajdonképpen szintén ítéletet mondtak az elhunyt felett, akire aztán megigazultként tekintettek. Különböző istenek személyesítették meg az Oziriszt feltámasztó, megvédelmező, és megítélő résztvevőket, akik közül a legfontosabbak – Ízisz, Hórusz, Nephthüsz, Anubisz, Thot – amúgy is szorosan kötődtek a túlvilág uralkodójához.¹⁷ Fontos megjegyezni, hogy az óravigília a halott testi integritását helyreállító balzsamozási rítusok után történt, közvetlenül az elhunyt, illetve Ozirisz túlvilági újjászületése előtt, vagyis végső soron az óravigília eredményezi azt, hogy az isten, és a vele azonosított halandó, feltámad halottaiból.

Nyilvánvaló azonban, hogy az óravigília korábbi előképekre megy vissza. Legkorábbi megjelenése talán az Óbirodalomra tehető, hiszen a Piramisszövegeknek a sírkamra nyugati falára vésett mondásai szoros párhuzamba állíthatók a későbbi rituáléval.¹⁸ Mint ahogy Peftjauneith koporsójának fedelén is az óravigília Nut alakja mellett tűnik fel, ezek a mondások is rendre megemlítik az ég istennőjét az elhunyt testének helyreállításával kapcsolatban. Nut találkozik

¹⁴ JUNKER 1910.; PRIES 2011.

¹⁵ PRIES 2011. 17–26.

¹⁶ SMITH 2017. 450.

¹⁷ HAYS 2010. 6.

¹⁸ HAYS 2009. 57–58.

a halottal, visszaadja annak szívét, szarkofágként körbefogja és védelmezi őt. A téma és a megszövegezés miatti hasonlóságok alapján tehát minden bizonnyal ezeket a mondásokat egy olyan rituálé keretében recitálták, melynek célja és felépítése nagymértékben megegyezhetett az óravigiliával.¹⁹ A Középbirodalom idején keletkezett Koporsószövegek bizonyos mondásai szintén többször olyan formában tesznek utalásokat különböző rituális tevékenységekre vagy Ízisz és Nephthüsz szerepére Ozirisz elsiratásában, amelyek könnyen a görög-római óravigília előzményeinek tekinthetők.²⁰

Ugyanakkor néhány, jellemzően Aszjútból előkerült középbirodalmi ládakoporsó nem csak a Koporsószövegek mondásait rögzíti, hanem ezeken jelennek meg először hangsúlyosan maguk az órák is halotti kontextusban. A koporsók szintén négyszögletes fedelének alján, tehát tulajdonképpen ugyanazon a helyen, ahol Peftjauneith esetében is látjuk az óravigiliát, táblázatba rendezve tűnnek fel a dekánok nevei, vagyis azok a csillagok, amelyeknek a felkelését az egyiptomiak figyelték a keleti horizonton az éjszakai órák meghatározásához.²¹ Nagyon leegyszerűsítve, a táblázat harminchat oszlopában, megfelelő a civil naptár ugyanennyi tíznapos periódusának, mindig tizenkét dekán neve szerepel rézsútosan elcsúsztatva, hiszen egy-egy ilyen csillag tíz napig jelölte az éj egy adott óráját. Bár ezeknek a táblázatoknak mindenképp volt valós, csillagászati megfigyelésekre támaszkodó alapjuk, a koporsófedeleken azonban inkább szimbolikusan a halott eligazodását segítették a túlvilág égi szféráiban.²² Mindazonáltal a középbirodalmi koporsófedeleken megjelent diagonális csillag-táblázatok is aláhúzzák az idő strukturáltságának fontosságát az egyiptomi túlvilági elképzelésekkel összefüggésben.

Az óravigília teljes, a nappali és az éjszakai órákat is magában foglaló kompozícióként először az Újbirodalom elején, Hatsepszut Deir el-Bahariban felépített emléktemplomában jelenik meg.²³ Bár itt a rituálé során elmondott himnuszok, különösképpen a nappali órákhoz kapcsolódóan, elsősorban a napisten és teremtményeinek biztonságos átjutását hangsúlyozzák egyik órától a másikba,²⁴ az éjszakai órákhoz kötődő szövegek párhuzamai a Napvilágra való feljövétel könyvének bizonyos részeivel azt sugallják, hogy maga az egész mű ugyanúgy beilleszthető halotti kontextusba is.²⁵ Szintén szoros kapcsolatba hozható az óravigiliával az Ozirisz balzsamozási csarnokát bemutató ábrázolás, mely először az I. Széti által Abüdoszban építtetett Oszireionban jelenik meg.²⁶ Ez a két részből álló tabló szintén egyesíti a szoláris és funeráris motívumokat, hiszen egyrészt a két napbárka találkozását mutatja, másrészt pedig azt a pillanatot, amikor Hórusz feléleszti a balzsamozási ágyán fekvő elhunyt Oziriszt. Itt is harminchat isten nyújt segítséget Hórusznak, akiknek a száma megegyezik a dekánok számával, vagyis általuk ismételtelen az órák kerülnek megidézésre Ozirisz feltámadásával kapcsolatban.²⁷

¹⁹ HAYS 2009. 58.

²⁰ ASSMANN 2005. 260–279.; GRAJETZKI 2014. 150.

²¹ NEUGEBAUER – PARKER 1960. 1–3.; 1–23. T.

²² GOEBS 2008. 23.

²³ BARWIK 1998.; SHEIKHOESLAMI 2010. 381.

²⁴ ASSMANN 1999. 73–91.

²⁵ SHEIKHOESLAMI 2010. 381.

²⁶ ROBERSON 2013.

²⁷ ROBERSON 2013. 66–67, különösen 318. j.

Az Oszireionban megörökített újjászületési jelenet később két Ramesszida uralkodó sírjában is feltűnik.²⁸ Szintén ekkor, VI. Ramszesz sírjában jelenik meg először két kompozíció, a Nappal könyve és az Éjszaka könyve,²⁹ melyek nagyban átfedik az óravigília témáját. A Harmadik Átmeneti Kor végén (25./26. dinasztia) az így kialakuló, az éjszaka és a nappal tizenkét-tizenkét órájára istennők formájában is utaló kompozíció már néhány magánsír dekorációjának is a részét képezi.³⁰ Ezzel párhuzamosan az óravigília átfogó, de tömör ábrázolása már nem csak a sírok falain, hanem a 25–26. dinasztia koporsóin is megjelenik.

Az óravigília a koporsókon

Az Újbirodalom korától kezdődően a különböző típusú antropoid koporsók külső felületén gyakran megjelennek, rövid feliratok kíséretében, azok az istenek, elsősorban Nut, Ízisz, Nephthüsz, Anubisz, és a négy Hórusz-fiú, akik kiemelkedő szerepet játszanak az órák ritmusához igazított virrasztási rituálé folyamán.³¹ Az óravigília ábrázolása a koporsókon és szarkofágokon különösen nagy hangsúlyt kap a Harmadik Átmeneti Kor végén, a 25. dinasztia idején. Ekkor a tetet közvetlenül közrefogó antropoid koporsót jellemzően egy ívelt fedelű, négy sarkán rövid oszloppal ellátott ládakoporsóba helyezték.³² Ez a kiképzés tulajdonképpen kozmogramként is funkcionált: a koporsó négy sarka az eget tartó négy oszlopot, és egyben a négy égtájat, jelenítette meg, míg az íves fedél maga volt az ég. Ennek megfelelően a domború fedél külső oldalán gyakran feltűnik az éjszakai és nappali napbárka, míg a belső oldalt Nut istennő szemből ábrázolt, kezéit a feje fölé nyújtó alakja borítja, akit két oldalról az órákat megtestesítő istennők fognak körbe.³³ Ez az ábrázolás természetesen nagyon közeli rokonságban van azzal, ahogy az óravigília megjelenik Peftjauneith koporsófedelének belső oldalán. Az idő beosztását tehát itt már nem a dekáncsillagokra tett utalás idézi meg, hanem az óráknak megfelelő istennők felvonulása. Alapvető egyiptomi gyakorlat volt, hogy elvont dolgokat, illetve az elvont dolgok sorát, isteni vagy emberi figurák processziójaként ábrázolták; az órákat istennők képviselték, hiszen a megfelelő egyiptomi kifejezés (*wnw.t*) nőnemű volt.³⁴

Minthogy a 25. dinasztia uralkodói Núbiából származtak, az óravigília Egyiptomtól délre is népszerűsége tett szert, még azután is, hogy a núbiai fejedelmek elveszítették fennhatóságukat Egyiptom felett, legalábbis erről tanúskodik két núbiai uralkodó, Anlamani és Aszpelta szarkofágja (i.e. 7. század vége/6. század eleje), melyekre az egyiptomi koporsókon megjelenő kompozíció másolatait vésték fel.³⁵ Tegyük ehhez hozzá, hogy az egyiptomi kulturális mintákat követő núbiai uralkodók el-Kurruban található, csillagos mennyezettel kialakított sírjaiban szintén megtaláljuk

²⁸ ROBERSON 2013. 1.

²⁹ ROULIN 1996.; MÜLLER-ROTH 2008.

³⁰ SHEIKHOESLAMI 2010. 386–389.; ROBERSON 2013. 1.; GRECO 2014. 186–190.

³¹ COONEY 2015. 283–284.

³² TAYLOR 2003. 117.

³³ SHEIKHOESLAMI 2010. 381–383.

³⁴ VON LIEVEN 2017. 107–110.

³⁵ SOUKIASSIAN 1982.

az Ozirisz balzsamozási csarnokát ábrázoló jelenetet,³⁶ mely – ahogy azt korábban említettem – szintén erősen kötődött az óravigíliához.

Hasonló módon szoros kapcsolatban állnak az óravigília témájával az ún. „tizenegy-tizenegy” típusú koporsók, melyek szintén a 26. dinasztia idején váltak népszerűvé Egyiptom több részén is.³⁷ Ezeknek az antropoid koporsóknak a fedelén mindkét oldalon tizenegy-tizenegy istenség felvonulását láthatjuk, akiknek a funkciója az volt, hogy a nappal és az éjszaka tizenkét-tizenkét órára történő felosztása során létrejövő, összesen huszonkettő köztes mezőt védelemben részesítsék (a tizenkét nappali óraistennő között tizenegy elválasztó mező van, szintúgy a tizenkét éjjeli óraistennő között).³⁸ A huszonkét védő istenség ábrázolásával nem csak az órák maguk, hanem úgymond a köztük lévő idő is védelemben részesült, és így az elhunyt újjászületése még teljesebb oltalmat kapott.

A szemből, csillagokkal borított meztelen testtel és feje fölé emelt kezekkel ábrázolt Nut istennő szintén jellemzően olyan környezetben jelenik meg, amelynek, ha néha áttételesen is, de köze lehet az óravigíliához. Az istennő ilyen pózban először Merneptah fáraó (19. dinasztia) szarkofágjainak fedelén tűnik fel; a négy tagból álló szett harmadik elemét aztán Pszusennész fáraó hasznosította újra (21. dinasztia).³⁹ Nut mellett egyrészt az Amduat második órájának részletét látjuk, másrészt számos figurát, akik a dekánokat, a bolygókat és az északi csillagképeket ábrázolják. Itt is különösen a dekánook hozhatók kapcsolatba az idő meghatározott egységekre osztásával és az óravigíliával. Nagyon hasonló Nut-ábrázolások a Ptolemaiosz-korból is ismertek, például a hermopoliszi katakombák egyikéből,⁴⁰ illetve Hórnedzsitef koporsófedelének belsejéről.⁴¹ A csillagképekkel és dekánokkal körülvett Nut testén itt ugyan nem a holdat és a napot látjuk, mint Peftjauneith esetében, hanem négy napkorongot, de a két jelenet hasonlósága szembetűnő. Az óravigília sokkal konkrétabban jelenik meg egy 30. dinasztiára datálható koporsó fedelén, bár ebben az esetben a szemből ábrázolt istennő mellett csak a nappali és éjszakai órák megnevezéseit olvashatjuk, az időegységeket szimbolizáló nőalakok hiányoznak.⁴²

Peftjauneith koporsójának külső részén a különböző istenek által elmondott védelmező szövegek nyilvánvalóan beleillenek az óravigília kontextusába, de talán a hosszabb feliratok is kötődnek tágabb értelemben ugyanehhez a témához. A hátoldalon olvasható libációk szöveg egy olyan mondaszöveg részlete a Piramisszövegekből, amelynek első mondata Ozirisz újjáéledését írja le (*Pyr*: §2092a).⁴³ Az előoldalon a Napvilágra való feljövétel 72. mondané szerepel azon a helyen, ahol korábban kisebb vízszintes regiszterekben jellemzően ehhez a halotti szöveggyűjteményhez kapcsolódó vignettákat, illetve – mint a „tizenegy-tizenegy” koporsók esetében is – az óravigíliához kapcsolódó jeleneteket és szövegeket láthattunk.⁴⁴ Úgy tűnik a 72. mondané alapvetően fontos volt

³⁶ SHEIKHOESLAMI 2010. 380.

³⁷ ELIAS – LUPTON 2014.

³⁸ ELIAS – LUPTON 2014. 125–126.

³⁹ NEUGEBAUER – PARKER 1969. 38–39, 16. t.; COONEY 2015. 285.

⁴⁰ NEUGEBAUER – PARKER 1969. 54–56, 26. t.

⁴¹ NEUGEBAUER – PARKER 1969. 61–62, 28. t.

⁴² ANDELKOVIĆ – ELIAS 2015.

⁴³ SETHE 1910. 510.

⁴⁴ SCHREIBER 2012. 259.

annak érdekében, hogy az elhunyt megfelelő áldozatokban részesüljön a túlvilágon, és talán valamilyen módon kapcsolódott a 71. fejezethez, mely tulajdonképpen az óravigília negyedik órájához köthető mondás.⁴⁵ Mindenesetre a Későkorban és a Ptolemaiosz-korban a Napvilágra való feljövétel könyvének 72. mondása a legnépszerűbb felirat a koporsók előoldalán.⁴⁶

Végül jegyezzük meg, hogy a 26. dinasztia idejéből három olyan belső (antropoid) koporsó is ismert, melyek a fedél belső oldalán szinte azonos módon jelenítik meg az óravigiliát, mint Peftjauneith koporsója. Ezeken is szemből látjuk a karjait felfelé kiterjesztő Nutot, amint a nappali és éjszakai órákat megszemélyesítő istennők sorakoznak a két oldalán. Honszutfnaht koporsója a közép-egyiptomi el-Hibéből került elő,⁴⁷ Peftjauaiaszeté Thébából,⁴⁸ míg Ramósze koporsója még délebről, Edfu nekropoliszából származik.⁴⁹ Honszutfnaht és Ramósze Peftjauneithhez hasonlóan a jelenetet szintén kiegészíti az Ozirisz feletti virrasztásra utaló rövid formulával, míg Peftjauaiaszet koporsófedelén az órák istennői külön-külön rövid beszédekben szólítanak fel az isten védelmét szolgáló virrasztásra.⁵⁰ A három koporsó eltérő származási helye is azt mutatja, hogy az óravigília motívuma széles körben ismert és elterjedt volt a 26. dinasztia idején Egyiptomban.

Az óravigília Peftjauneith koporsóján

A Nut istennőhöz kapcsolódó jelenet Peftjauneith koporsófedelének belső oldalán tehát egy olyan rituáléra, illetve az ahhoz kapcsolódó kompozícióra tesz utalást, amely az egyiptomiak elképzelése szerint alapvető fontosságú volt a kozmikus rend fenntartásához, és egyben a megigazult túlvilági lét elnyeréséhez. Ez a kompozíció, a ránk maradt régészeti anyag alapján (lásd fentebb), különösen nagy jelentőségre tett szert a szaiszi korban, azaz Peftjauneith koporsójának dekorációja, beleértve a fedél belső oldalát is, ebbe a jól dokumentálható trendbe illeszkedik bele. Az itt következő elemzéssel azonban azt kívánom bebizonyítani, hogy ez a dekoráció néhány figyelemre méltó sajátossággal is bír, melyek közelebb vihetnek minket annak megértéséhez, miért is töltött be olyan fontos szerepet az óravigília Ozirisz – és persze minden egyes halott – kultuszában. Ennek érdekében sorra megvizsgálom a jelenet egyes elemeit.

Nut kinyújtott karjai között két oszlopban rövid felirat olvasható. Minthogy Merneptah koporsófedelén ugyanezen a helyen Nut szavai szerepelnek,⁵¹ nagyon valószínű, hogy Peftjauneith esetében is neki kell tulajdonítanunk a következő kijelentéseket:

dw³.t jmn.t hr h³.t=k p.t htp.t hr b³=k

A túlvilág a holttested alatt rejtőzik, az ég a lelked alatt nyugszik.⁵²

⁴⁵ GEE 2006. 80.

⁴⁶ SCHREIBER 2012. 259.; RITNER 2016. 185.

⁴⁷ SPELEERS 1923. 89–91.

⁴⁸ MIATELLO 2018.

⁴⁹ BRESCIANI ET AL. 2003.

⁵⁰ MIATELLO 2018. 65–82, 92.

⁵¹ NEUGEBAUER – PARKER 1969. 16. t.

⁵² LEEMANS 1890. V. t.

Az egyes szám második személyű hímnemű szuffixum névmás egyértelművé teszi, hogy itt a megszólított maga az elhunyt, és a két rövid kijelentés tulajdonképpen leírást ad a testét tartalmazó koporsó kozmográfiájáról. A koporsó alja, a belső oldalán megjelenített Nyugat istennőjével a túlvilágnak (*duat*) felel meg, hiszen a nyugati égtáj az, ahol a halottak tartózkodnak, míg a koporsó fedele Nut alakjával értelemszerűen az égi szférákkal azonos, ahol az elhunyt *bája* (spirituális lényének azon összetevője, amely őt egyedivé teszi, azaz a fordításban leegyszerűsítve: lelke) elnyeri örökkévaló létét.⁵³

Nut alakjától jobbra a nappali órák tizenkét térdeplő istennőjét látjuk, mindegyikük napkorongot visel a fején és napkorongot tart a kezében. Az ellentétes oldalon az éjszakai órák istennői sorakoznak azonos testtartással, de fejükön és kezükben nem napkorong, hanem ötágú csillag van. Minden istennőhöz két rövid felirat tartozik, egyrészt az óra számszerű meghatározása, másrészt az óra (az istennő) neve. Bár a nevek szó szerinti jelentése többnyire egyértelmű, kevés fogalmunk van arról, hogy az egyes órák miért viselik az adott megnevezéseket. Tegyük hozzá, hogy az órák nevei más hasonló kompozíciókban eltérőek is lehetnek.⁵⁴

A nappali órák:

– *wnw.t tp.jt n hrw sh^c nfr:w R^c*

A nappal első órája: Ré tökéletességei feltűnnek.

– *wnw.t 2 n hrw hsr-kk.w*

A nappal második órája: A sötétség eloszlatója.

– *wnw.t 3 n hrw sh^c b³.w ntr:w*

A nappal harmadik órája: Aki üdvözli az istenek *báit*.

– *wnw.t 4 n hrw šsp-h^c.wj*

A nappal negyedik órája: Aki fényessé teszi a két feltűnést.

– *wnw.t 5 n hrw wnw.t-jgr.t*

A nappal ötödik órája: A csend órája.

– *wnw.t 6 n hrw ^cr.wt-ndr*

A nappal hatodik órája: A biztosan álló kapu.

– *wnw.t 7 n hrw s³w.t-r-jb*

A nappal hetedik órája: Aki boldoggá teszi a szívet.

– *wnw.t 8 n hrw nb.t-h^{cc}*

A nappal nyolcadik órája: Az öröm úrnője.

– *wnw.t 9 n hrw nb.w-^cnh^c.w*

A nappal kilencedik órája: Az élők úrnője.

– *wnw.t 10 n hrw wps-bj³-sqbh.t-hp.wt*

A nappal tizedik órája: Aki beragyogja a mennyeket és lehúti az evezőket.

⁵³ GOEBS 2008. 14–17.

⁵⁴ GRECO 2014. 187.; MIATELLO 2018. 97–108.

– *wnw.t 11 n hrw nfr-m³.w*

A nappal tizenegyedik órája: A szép látványú.

– *wnw.t 12 n hrw psd-nb.w-hnm.t^cnh*

A nappal tizenkettedik órája: Aki megvilágítja a szigeteket és egyesül az étellel.

Az éjszakai órák:

– *wnw.t tp.jt n.t grh nb thn.w*

Az éjszaka első órája: A csillogás úrnője.

– *wnw.t 2 n.t grh s^cr-n-nb.t=s*

Az éjszaka második órája: Aki felemeli úrnőjét.

– *wnw.t 3 n.t grh shr-dw*

Az éjszaka harmadik órája: A rossz elrettentője.

– *wnw.t 4 n.t grh nb.t^cnh.t*

Az éjszaka negyedik órája: Az élet úrnője.

– *wnw.t 5 n.t grh c³-šf.yt*

Az éjszaka ötödik órája: Aki fenségében nagy.

– *wnw.t 6 n.t grh nb-t-dsr-št³.w*

Az éjszaka hatodik órája: A titkok kiválasztásának úrnője.

– *wnw.t 7 n.t grh hr.j-<t>p=s-c^ch³-hr=s*

Az éjszaka hetedik órája: A feljebbvalója, aki harcol érte.

– *wnw.t 8 n.t grh jm.j-nbj.t*

Az éjszaka nyolcadik órája: A lángolóban lévő.

– *wnw.t 9 n.t grh nb.t snd*

Az éjszaka kilencedik órája: A félelem úrnője.

– *wnw.t 10 n.t grh mkj.w-rn=s*

Az éjszaka tizedik órája: Aki megvédi az ő nevét.

– *wnw.t 11 n.t grh hsf-hmj.w*

Az éjszaka tizenegyedik órája: Az ártás elűzője.

– *wnw.t 12 n.t grh ptr-nfr.w-n-nb=s*

Az éjszaka tizenkettedik órája: Aki látja urának tökéletességét.⁵⁵

Az órák szimmetrikusan és egyenletesen helyezkednek el Nut két oldalán, s bár ez az elrendezés természetesen eredhet egyszerű esztétikai megfontolásokból, a jelenet egésze utalhat arra a kitüntetett pillanatra is, amikor a nappali és éjszakai órák egyensúlyba kerülnek az év folyamán. Azt gondoljuk, hogy Egyiptomban, csakúgy mint más preindusztriális társadalmakban, a hétköznapokban szezonális órákkal számoltak.⁵⁶ Ez azt jelenti, hogy eltérően a modern gyakorlattól az év minden szakában a nappalt is és az éjszakát is mindig tizenkét-tizenkét órára osztották.

⁵⁵ LEEMANS 1890. V–VI. t.

⁵⁶ CLAGETT 1995. 48–49.

Ennek következményeként értelemszerűen nyáron a nappali órák hosszabbak voltak és az éjjeliek rövidebbek, és fordítva, télen az éjjeli órák voltak hosszabbak és a nappaliak rövidebbek. Az év során csak két alkalommal kerültek egyensúlyba az órák: a tavaszi és az őszi napéjegyenlőség napjain minden óra ugyanolyan hosszúságú volt, azaz a nap valóban huszonnégy egyforma órából állt (ekvinokciális órák).

Ugyanakkor jegyezzük meg, hogy bizonyos írott és képi források azt sugallják, hogy az egyiptomiak nem csak ismerték az ekvinokciális órák fogalmát, hanem valamilyen formában használták is azokat. Az Újbirodalomtól kezdve néhány fennmaradt dokumentum felsorolja a nappali és éjszakai órák különböző számát az év meghatározott napjain, jellemzően a tizenkét hónap első és tizenötödik napján.⁵⁷ Ennek természetesen csak akkor van értelme, ha az alapul vett órák egyenlő hosszúságúak. Az ekvinokciális órák vizuális formában jelennek meg Szenenmut sírjának mennyezetén, ahonnan az egyiptomi csillagászati diagram – az asztronómiai jelenségek rövid feliratokból és rajzokból álló tárháza – először teljes formájában ránk maradt.⁵⁸ A diagram északi felén tizenkét kört látunk, melyek a kapcsolódó megnevezések szerint a tizenkét hónapnak felelnek meg. Minden egyes kör huszonnégy egyenlő részre van osztva. Bár a körök kapcsolata az órákkal széles körben elfogadott,⁵⁹ azt már kevesebben fogalmazzák meg, hogy a minden hónapra érvényes, egyenletes huszonnégy részre osztás az ekvinokciális órákra, és talán azok használatára utal.⁶⁰

Amennyiben a Peftjauneithnél ábrázolt órákat a szezonális órák keretrendszerében értelmezzük, akkor is az egész jelenet szimmetrikus és egyenletes elrendezésével a napéjegyenlőség kozmikus egyensúlyát sugallja, bár ez az utalás mégsem kényszerítő erejű, hiszen minden nap tulajdonképpen tizenkét nappali és tizenkét éjszakai órából állt, mégha ezek hosszúsága jobbára el is tért egymástól. Ha az ekvinokciális órák használatát feltételezzük, akkor a koporsófedél órái egyértelműen a napéjegyenlőségre vonatkoznak, hiszen csak ekkor áll elő az a helyzet, hogy mind a nappal, mind az éjszaka tizenkét órát foglal magában. Tegyük hozzá azonban, hogy az egyiptomi ábrázolásokon mindig tizenkét nappali és tizenkét éjjeli óraistennő jelenik meg, tehát sohasem mondjuk tizennégy nappali és tíz éjszakai óra. Ez azt jelenti, hogy vagy minden ábrázolás a napéjegyenlőség ideális pillanatára utal, ami nem kizárható, hiszen az óraistennők mindig szimbolikus környezetben tűnnek fel, vagy ezek a női istenalakok valóban a szezonális (változó hosszúságú) órákat képviselik. Bárhogy is legyen, az órák mindenképpen egyenletes eloszlásban és egyensúlyban tűnnek fel Peftjauneith koporsófedelének belső oldalán.

Az órákat mindkét oldalon körülvéve, a koporsófedél belső peremén két párhuzamos szöveg olvasható:

*j w³d.tj jp n.t hrw ntj rs hr Wsjr jrj=tn rs hr N jw w^c nb jm=tn r wnw.t=s mj jrj=tn hr n
nb=tn Wsjr wnn-nfr m^{3c}-hrw*

Ó, a nappal két számon tartott ureusza, kik virrasztanak Ozirisz felett! Virraszatosok N felett, minden egyes közületek az ő órájában, hasonlóan ahhoz, ahogy cselekedtek uratok, Ozirisz, a tökéletes létezésű és igazhangú számára!⁶¹

⁵⁷ CLAGETT 1995. 98–105.; HOFFMANN 2017. 148.

⁵⁸ NEUGEBAUER – PARKER 1969.

⁵⁹ DORMAN 1991. 141.; CLAGETT 1995. 120, 162 168. j.

⁶⁰ SHEIKHOLESLAMI 2010. 379.

⁶¹ LEEMANS 1890. V–VI. t.

*j w³d.tj jp n.t grh ntj rs hr Wsjr jrj=tn rs hr N jw w^c nb jm=tn r wnw.t=s mj jrj=tn hr n
nb=tn Wsjr wnn<-nfr> m³-hrw*

Ó, az éjszaka két számon tartott ureusza, kik virrasztanak Ozirisz felett. Virraszatos N felett, minden egyes közületek az ő órájában, hasonlóan ahhoz, ahogy cselekedtek uratok, Ozirisz, a tökéletes létezésű és igazhangú számára!⁶²

Ezek a szövegek újfent egyértelművé teszik, hogy a kapcsolódó ábrázolások kontextusa az órávigília. Míg a Nut kezei közötti kijelentéseket maga az istennő mondja, itt nyilvánvalóan az elhunyt kérleli a megszólítottakat, a két ureuszt, hogy asszisztáljanak az újjászületéséhez ugyanúgy, ahogy azt Ozirisz esetében is teszik. A két ureusz (*w³d.tj*) jelentheti az uralkodó két koronáját,⁶³ de kozmikus szinten az ureuszok – a koronákkal való azonosítás okán is⁶⁴ – a két legfeltűnőbb égitesttel, a nappal és a holddal is azonosak lehetnek.⁶⁵ Erről van szó Peftjauneith koporsóján is: a két megszólított, a nappallal és az éjszakával összefüggésbe hozott ureusz aligha lehet más, mint a Nut testén feltűnő nap és hold. A szöveg egyik nehezen lefordítható kifejezése a két ureusz jelzője (*jp*), melynek hagyományos fordítása „tapasztalt, respektált”;⁶⁶ a szó gyöke azonban a számolásra utal, és a két fő égitestre vonatkoztatva azok jól megfigyelt, számon tartott voltára célozhat, mint ahogy a kifejezés lunáris szövegösszefüggésben gyakran valóban a teliholddal kapcsolatban tűnik fel.⁶⁷

A két ureusz, vagyis a nap és a hold jelzőjének – „számon tartott” – jelentésére a Nut testén feltűnő két égitest ad magyarázatot. Az istennő szájánál vörösre festett korongot látunk, vagyis a nyugaton a horizont alá bukó napot. Az istennő ölénél halványsárga korong tűnik fel, alján a félreérthetetlen holdsarlóval. Ez világosan mutatja, hogy bár máshol Nut testén valóban többször is megjelenhet a napkorong, az értelmezés, mely szerint Peftjauneith koporsóján is a napot látjuk két különböző fázisában,⁶⁸ helytelen. A sárga korong és a sarló egyértelműen a teliholdat jeleníti meg, hasonlóan ahhoz, ahogy például a telihold a denderai templom pronaoszának mennyezetén van ábrázolva, kiegészítve a korongba írt *udzsat-szemmel*.⁶⁹ További két érv bizonyítja, hogy itt valóban a holdról van szó. Egyrészt a koporsó aljának belső oldalán a Nyugat istennője által elmondott szöveg egy részlete a nap- és a holdisten megnevezésével szintén megidézi a két égitestet:

*rnpi b³=k n bw nb wnn=k jm wstn=k hr nb nh³ nn hsf=k nn sn^c p³y=k m-hnw=j jnk mw.t=k
r^c nb wh³=j hm=k q=k prj=k hn^c R^c wstn=k hn^c Dhwtj*

A bád örvendezik minden helyen, ahol vagy, akadálytalanul lépdelsz az Örökkévalóság Ura körül, nincs ellenfeled. Ami a tiéd, azt nem fordítják vissza bennem. Anyád vagyok minden nap. Megelőzöm a pusztulásodat. Belépsz és előjössz Rével, és akadálytalanul haladsz Thottal.⁷⁰

⁶² LEEMANS 1890. V–VI. t.

⁶³ ERMAN – GRAPOW 1926. 269.

⁶⁴ GOEBS 2008. 33–174.

⁶⁵ KAPER 2003. 56.

⁶⁶ ERMAN – GRAPOW 1926. 66.; MIATELLO 2018. 92.

⁶⁷ VON LIEVEN 2000. 84–86.

⁶⁸ MIATELLO 2018. 96.

⁶⁹ CAUVILLE 2012. VII. t.

⁷⁰ LEEMANS 1890. VII–VIII. t.

Másrészt nem példa nélküli, hogy a koporsófedél belső oldalán feltűnő Nutot a nappal és a holddal együtt ábrázolják. Az i.sz. 2. század elején Thébában elhunyt Szótér koporsóján Nutot kétoldalt az óraistennők és az állatöv jegyei veszik körbe, feje fölé nyújtott karjai között pedig két bárka jelenik meg.⁷¹ Az egyik bárka utasa a napkorongba rajzolt, botjára támaszkodó idős napisten, azaz a lenyugvó nap, míg a másik bárka a telihold jelképét, a holdkorongba rajzolt *udzsat-szemet* hordozza. Mindezek egyértelművé teszik, hogy Peftjauneith koporsóján is Nut szájánál (nyugaton) a lenyugvó napot, ölnél (keleten) a felkelő holdat látjuk: az égi jelenségek körforgásában ez a szituáció havonta egyszer, a telihold idején fordul elő. Ilyenkor a teljes pompájában megjelenő holdkorong leköveti a nap példáját: a napnyugtával párhuzamosan a telihold felkel a keleti horizonton, végigvándorol az égen, és a napfelkeléssel párhuzamosan lenyugszik a nyugati horizonton.

A Peftjauneith koporsófedelének belsején feltűnő ábrázolások tehát két fontos kozmikus pillanatot örökítenek meg: az órák szabályos és egyenletes elrendezése a napéjgyenlőség napját, míg a Nut testére festett két égitest a telihold feltűnését jelöli ki. A két esemény egybeesése az őszi folyamán, ahogy azt a bevezetőben is említettem, a görög-római zodiákusok tanúsága szerint Ozirisz asztrális újjászületésének a pillanata volt. Amikor a telihold az őszi napéjgyenlőség napjára esett, a világot befolyásoló erők különleges egyensúlyba kerültek, hiszen a teljes holdkorong, a nap méltó párjaként, ugyanannyi időt töltött az égen az éjszaka során, mint sokkal fényesebb társa a nappal folyamán. Peftjauneith ábrázolásai ugyanezt a kedvező „csillagállást” idézik fel az ő sikeres újjáéledése érdekében, és egyben bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a túlvilági létezéshez vezető egyik legfontosabb rituálé, az óravigília ideális időpontja ugyanerre a napra, vagyis az őszi napéjgyenlőség és a telihold együttes feltűnésének napjára esett.

ÖSSZEZÉS

Az egyiptomi kultúra és gondolkodásmód számos részletéről a görög-római kori források szolgáltatják a legtöbb információt. Erre az időszakra esik a monumentális építkezések utolsó nagy hulláma, és a templomok falait, a kulturális önazonosság fenntartásának és megőrzésének igényével is, korábban soha nem látott mennyiségű felirat és dekoráció borítja. Minthogy szintén a görög-római kor esik időben hozzánk legközelebb, értelemszerűen a szerves anyagokból készített információ-hordozók is mondhatni a legnagyobb arányban ebből az időszakból hagyományozódtak ránk. Ugyanakkor bevett egyiptológiai klisé az a – tegyük hozzá, jogos – vélemény, hogy nagy óvatossággal kell eljárunk akkor, amikor ezt a kései forrásanyagot visszavetítjük a faraonikus civilizáció korábbi periódusaira. Nyilvánvalóan ez a helyzet a zodiákusokban elmesélt, Ozirisz személyéhez kapcsolódó asztrális mítoszokkal is. Ezért tartom fontos feladatnak azt, hogy alapos kutatómunkával felderítsük azokat a lehetséges műemlékeket és dokumentumokat, amelyek bizonyítékul szolgálhatnak az Ozirisz köré asztrális elképzelések korábbi létezésére. Az óravigília kompozíciója Peftjauneith koporsófedelének belső oldalán, ahogy azt a fenti elemzés mutatja, bizonyosan beleillik ebbe a sorba, és megerősíti azt – a Benati sírjának vizsgálatokor kialakított – vélekedésemet,⁷² hogy az őszi napéjgyenlőséggel párhuzamosan feltűnő telihold már a szaiszi korban is szoros kapcsolatban állt az Ozirisz, és rajta keresztül minden egyes elhunyt, égi feltámadásáról vallott nézetekkel.

⁷¹ NEUGEBAUER – PARKER 1969. 91, 47. t.

⁷² PRISKIN 2017.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ALLEN, THOMAS G. (1974): *The Book of the Dead or Going Forth by Day: ideas of the ancient Egyptians concerning the hereafter as expressed in their own terms*. Chicago, Oriental Institute.

ANDELKOVIĆ, BRANISLAV – ELIAS, JONATHAN P. (2015): Inscriptions on the interior of the 30th dynasty coffin of Nefer-renepet from Akhmim. *Issues in Ethnology and Anthropology* vol. 10. no. 3. 701–716.

ASSMANN, JAN (1999): *Ägyptische Hymnen und Gebete*. Freiburg, Universitätsverlag.

ASSMANN, JAN (2005): *Death and salvation in ancient Egypt*. (ford. D. Lorton). Ithaca, Cornell University Press.

BARWIK, MIROSLAW (1998): The so-called ‘Stundenritual’ from Hatshepsut’s temple at Deir el-Bahari. In C. Eyre (szerk.): *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists*, Cambridge, 3–9 September 1995. Leuven, Peeters. 109–117.

BRESCIANI, EDDA – SILVANO, FLORA – BRUSCHI, FABRIZIO – MASETTI, MASSIMO – LOCCI, MARIA T. – CIRANNA, ROSALBA – FORNACIARI, GINO (2003): Ricerche sul sarcofago e sulla mummia di Narni. *Egitto e Vicino Oriente* vol. 26. 41–62.

CAUVILLE, SYLVIE (1997): *Le temple de Dendara X: Les chapelles osiriennes*. Kairó, IFAO.

CAUVILLE, SYLVIE (2012): *Dendara XV, Traduction. Le pronaos du temple d’Hathor: Plafond et parois extérieures*. Leuven, Peeters.

CLAGETT, MARSHALL (1995): *Ancient Egyptian science II: calendars, clocks, and astronomy*. Philadelphia, American Philosophical Society.

COONEY, KATHLYN M. (2015): Coffins, cartonnage, and sarcophagi. In M. Hartwig (szerk.): *A companion to Egyptian art*. Oxford, Wiley-Blackwell. 269–292.

DORMAN, PETER F. (1991): *The tombs of Senenmut: the architecture and decoration of tombs 71 and 353*. New York, The Metropolitan Museum of Art.

ELIAS, JONATHAN – LUPTON, CARTER (2014): Gods at all hours: Saite Period coffins of the ‘eleven-eleven’ type. In R. SOUSA (szerk.): *Body, cosmos and eternity: new trends of research on iconography and symbolism of ancient Egyptian coffins*. Oxford, Archaeopress. 125–133.

ERMAN, ADOLF – GRAPOW, HERMANN (1926): *Wörterbuch der ägyptischen Sprache* I. Lipcse, J. C. Hinrichs.

GEE, JOHN (2006): The use of the daily temple liturgy in the Book of the Dead. In B. BACKES – I. MUNRO – S. STÖHR (szerk.): *Totenbuch-Forschungen: Gesammelte Beiträge des 2. Internationalen Totenbuch-Symposiums, Bonn, 25. bis 29. September 2005*. Wiesbaden, Harrassowitz. 73–86.

GOEBS, KATJA (2008): *Crowns in Egyptian funerary literature*. Oxford, Griffith Institute.

GRAJETZKI, WOLFRAM (2014): *Tomb treasures of the late Middle Kingdom: the archaeology of female burials*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

- GRECO, CHRISTIAN (2014): The forgotten tomb of Ramose (TT 132). In E. PISCHIKOVA – J. BUDKA – K. GRIFFIN (szerk.): *Thebes in the first millenium BC*. Cambridge, Cambridge Scholars. 173–199.
- HAYS, HAROLD M. (2009): Old Kingdom sacerdotal texts. *Jaarbericht „Ex Oriente Lux”* 41. 47–94.
- HAYS, HAROLD M. (2010): Funerary rituals (Pharaonic period). In J. DIELEMAN – W. WENDRICH (szerk.): *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. <https://escholarship.org/uc/item/1r32g9zn>. Hozzáférés: 2019.01.20.
- HOFFMANN, FRIEDHELM (2017): Astronomische un astrologische Kleinigkeiten VII: Die Inschrift zu Tages- und Nachtlängen aus Tanis. In R. JASNOW – G. WIDMER (szerk.): *Illuminating Osiris: Egyptological studies in honor of Mark Smith*. Atlanta, Lockwood Press. 135–153.
- HORNUNG, ERIK (1999): *The ancient Egyptian books of the afterlife*. (ford. D. Lorton). Ithaca, Cornell University Press.
- JUNKER, HERMANN (1910): *Die Stundenwachen in den Osirismysterien nach den Inschriften von Dendera, Edfu, und Philae*. Bécs, Hölder.
- KAPER, OLAF E. (2003): *The Egyptian god Tutu: a study of the sphinx-god and master of demons with a corpus of monuments*. Leuven, Peeters.
- LEEMANS, CONRADUS (1890): *Aegyptische Monumenten van het Nederlandse Museum van Oudheden te Leiden* III.30. Leiden.
- VON LIEVEN, ALEXANDRA (2000): *Der Himmel über Esna: Eine Fallstudie zur Religiösen Astronomie in Ägypten um Beispiel der kosmologischen Decken- und Architravinschriften im Tempel von Esna*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- VON LIEVEN, ALEXANDRA (2017): Divine figurations of time in ancient Egypt. In J. BEN-DOV – L. DOERING (szerk.): *The constructions of time in antiquity: ritual, art, and identity*. Cambridge, Cambridge University Press. 97–123.
- MIATELLO, LUCA (2018): Examining text and decoration of Peftjauuiaset’s coffin in Milan. *Égypte Nilotique et Méditerranéenne* 11. 41–133.
- MÜLLER-ROTH, MARCUS (2008): *Das Buch vom Tage*. Fribourg, Academic Press.
- NEUGEBAUER, OTTO – PARKER, RICHARD A. (1960): *Egyptian astronomical texts I: the early decans*. Providence, Brown University Press.
- NEUGEBAUER, OTTO – PARKER, RICHARD A. (1969): *Egyptian astronomical texts III: decans, planets, constellations and zodiacs*. Providence, Brown University Press.
- PRIES, ANDREAS H. (2011): *Die Stundenwachen im Osiriskult: Eine Studie zur Tradition und späten Rezeption von Ritualen im Alten Ägypten*. Wiesbaden, Harrassowitz.
- PRISKIN GYULA (2015): The Dendera zodiacs as narratives of the myth of Osiris, Isis, and the child Horus. *Égypte Nilotique et Méditerranéenne* 8. 133–185.
- PRISKIN GYULA (2016): The astral myth of Osiris: the decans of Taurus and Libra. *Égypte Nilotique et Méditerranéenne* 9. 79–111.

- PRISKIN GYULA (2017): The depictions of astral rebirth in the 26th dynasty tomb of Benaty. *Chronica: Annual of the Institute of History, University of Szeged* 17. 4–18.
- RAVEN, MAARTEN J. – TACONIS, WYBREN K. (2005): *Egyptian mummies: radiological atlas of the collections in the National Museum of Antiquities in Leiden*. Turnhout, Brepols.
- RANKE, HERMANN (1935): *Die ägyptischen Personennamen* I. Glückstadt, J. J. Augustin.
- RITNER, ROBERT K. (2016): King Petemenekh: New Kingdom royal sarcophagi texts on a private coffin. In K. RYHOLT – G. BARJAMOVIC (szerk.): *Problems of canonicity and identity formation in ancient Egypt and Mesopotamia*. Kopenhága, Museum Tusulanum Press. 179–200.
- ROBERSON, JOSHUA A. (2013): *The awakening of Osiris and the transit of the solar barques: royal apotheosis in a most concise book of the underworld and sky*. Fribourg, Academic Press.
- ROULIN, GILLES (1996): *Le Livre de la Nuit: une composition égyptienne de l'au-delà*. Freiburg, Universitätsverlag.
- SCHREIBER GÁBOR (2012): The burial ensemble of Tasetet from Gamhud and the Ptolemaic coffin style in northern middle Egypt. In KÓTHAY K. A. (szerk.): *Art and society: ancient and modern contexts of Egyptian art*. Budapest, Museum of Fine Arts (Szépművészeti Múzeum). 257–263.
- SETHE, KURT (1910): *Die Altaegyptischen Pyramidentexte nach den Papierabdrücken und Photographien des Berliner Museums* II. Leipzig, J. C. Hinrichs.
- SHEIKHOESLAMI, CYNTHIA M. (2010): The night and day hours in Twenty-fifth Dynasty sarcophagi from Thebes. In L. BAREŠ – F. COPPENS – K. SMOLÁRIKOVÁ (szerk.): *Egypt in transition: social and religious development of Egypt in the first millennium BCE*. Prága, Czech Institute of Egyptology. 376–395.
- SMITH, MARK (2017): *Following Osiris: perspectives on the Osirian afterlife from four millennia*. Oxford, Oxford University Press.
- SOUKIASSIAN, GEORGES (1982): Une version des veillées horaires d'Osiris. *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 82. 333–348.
- SPELEERS, LOUIS (1923): *Recueil des inscriptions égyptiennes des Musées Royaux du Cinquantenaire à Bruxelles*. Brüsszel, I. Vanderpoorten.
- TAYLOR, JOHN H. (2003): *Theban coffins from the Twenty-second to the Twenty-sixth Dynasty: dating and synthesis of development*. In N. STRUDWICK – J. H. TAYLOR (szerk.): *The Theban necropolis: past, present, and future*. London, British Museum Press. 95–121.